

*За те, щоб у Глухові кайн Заруцький
Анафему підлу мені прокривав,
Щоб мудрий Яворський, московський заручник,
В московськiм соборі, як пес, скавучав.* [5, 207].

Вони йдуть поруч – образ гетьмана І.Мазепи і образ Кобзаря Т.Шевченка. У них спільне майбутнє в національній свідомості і перед ними спільна загроза. Про це писав професор, доктор юридичних наук В.І.Акуленко: «... можна, тепер уже з великої любові, несамохіть загубити поміж гранітом та бетоном історичні сліди [10, 128-129].

Аргументоване обґрунтоване спотворення могили Кобзаря на Чернечій горі привів кандидат архітектури В.Вечерський [11, 279-288].

Чим ближче літературний образ І.Мазепи буде до історичної правди, тим менше буде помилок в карбуванні образу монументального.

Посилання

1. Свербигуз В. Мистецький код Батурина. Розшифрування образів українських гетьманів у панегіриках, віршах та офіційних промовах кінця XVII – початку XVIII ст. // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Іван Мазепа. Серія «Гетьмани України». – К., 1992.
4. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.
5. Горлач Л. Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи). – К., 2004.
6. Бороздна И. Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма. – М., 1837.
7. Станюкович К.М. Сочинения. Т. 12. – СПб., 1907.
8. Юмор серьезных писателей. Серия «Классики и современники» – М., 1990.
9. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. – К., 2003.
10. Акуленко В. Шевченкова земля в монументальних кайданах // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6.
11. Вечерський В. Українська спадщина. Історико-культурологічні есе. – К., 2004.

Зайка О.Я.

*Глухівський державний педагогічний
університет ім.О.Довженка*

ВІДЧУВАЮЧИ ВАРТІСТЬ ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

(до 370-річчя від дня народження І.Мазепи)

Культуру Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. називають унікальним явищем, один з феноменів якого полягає в тому, що в тогочасній козацькій державі втілювалися провідні культурні й суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Україна виплекала когорту талановитих культурних діячів, висока освіченість яких, втім як і пересічних українців, вражала іноземних мандрівників.

Меценатство, покровительство мистецтву було пріоритетною частиною загальної державної політики видатного державного діяча, тонкого політика-стратега, найуправнішого дипломата Європи гетьмана І.Мазепи, який опікувався розвитком української культури й духовності, вкладаючи величезні гроші з державної військової скарбниці та власні кошти. Недарма І.Мазепу сучасники називали «зиждителям храмів і скарбів духовних». Різні за виконанням, величні розкішні споруди, що постали в українських містах, водночас мали й спільні риси, названі мистецтвознавцями «мазепиним бароко» [1, 86].

Широка освіченість і знання майже десяти мов, ерудиція українського гетьмана поєднувалася з його різнобічною обдарованістю. Поет, музикант (грав на бандурі, співав), естет цінував і розумівся на високому мистецтві. Будучи майстром епістолярного жанру, І.Мазепа навіть у своїх універсалах іноді вдавався до літературних пасажів, зовсім незвичних для офіційних, державних документів. Його промови, розумна змістовна розмова втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму [1, 88].

І.Мазепа досконало володів латиною, то ж міг в оригіналі читати Цицерона, Овідія, Цезаря, Тіта Лівія, Езопа, Федра та ін. Французький дипломат Жан де Балюз, який уже під час гетьманування І.Мазепи спілкувався з ним, свідчив: «Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами... Мова його взагалі добірна й чепурна [2, 54]. «Мазепа вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив», – так говорив про риторичне вміння свого патрона його вірний соратник Пилип Орлик [2, 51, 52]. І це не дивно, бо Києво-Могилянській колегіум, у якому І.Мазепа вивчав поезію і риторику (1650-1657), відповідав загальноєвропейським аналогам, а курс, пов'язаний з поезикою, він пізніше пройде в одному з найпрестижніших навчальних закладів усієї Центрально-Східної Європи – Ягелонському університеті.

У другій половині 1660-х років І.Мазепа власним коштом приїхав до Франції для навчання, де міг ознайомитися з книгами європейських гуманістів Мішеля де Монтеня, Франсуа Рабле, Маргарити Наварської та ін. Окрім того, майбутній гетьман став свідком реформи місцевої освіти й науки [2, 55].

Саме досконале знання риторики, основи філософії, поезики, опанування античної й тогочасної європейської літератури допомогло І.Мазепі спочатку отримати посаду при королівському дворі Речі Посполитої, а невдовзі стати помітною фігурою в старшинському оточенні гетьманів України Петра Дорошенка й Івана Самойловича [2, 68].

Тонко відчуваючи вартість поетичного слова,

І.Мазепа небайдуже ставився до тих, хто мав поетичний хист. Гетьман у буквальному значенні слова «просував» їх на високі церковні або урядові посади (зокрема Варлама Ясинського, Івана Максимовича, Данила Туптала, Стефана Яворського, Гедеона Одорського, Пилипа Орлика, Григорія Новицького), заохочував талановитих віршувальників земельними наділами тощо [3, 79].

У Батурині І.Мазепа починає збирати бібліотеку зі старовинними рукописами, мистецьки оздобленими виданнями на багатьох мовах. Про книгозбірню із захопленням згадував Пилип Орлик: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправы з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні» [4, 159].

І.Мазепа обдаровує книжками з цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб, зокрема подарував єпископській кафедрі в Переяславі, що існувала ще в княжі часи Київської Русі і яку після довгої перерви було відновлено його стараннями, справжню перлину – Пересопницьке Євангеліє [1, 87].

Любов гетьмана до книг, письменства проявляється в підтримці книговидавничої і друкарської справи. Видання Мазепиної доби були одними з найкращих. Вони вирізнялись гарним друком, чудовими гравюрами, майстерною мистецькою оправою [1, 88].

Попри церковно-духовну реакцію, що пішла з Москви, засудження на Церковному Соборі 1690 р. українських книг С.Полоцького, П.Могили, К.Ставровецького, І.Галятівського, Л.Барановича, А.Радивилівського й інших, у Чернігівській друкарні продовжували виходити духовні, наукові, художні книги [4, 159-160].

Намагаючись створювати благодатні умови для високої освіти в Україні, І.Мазепа дбав і про її поширення. Окрім Києво-Могилянської академії, під опікою гетьмана народжується й починає швидко набирати сил Чернігівський колегіум (1700), Київська духовна академія. Дослідник старовини Олекса Мартос у 1811 р. у своєму щоденнику зазначив, що гетьман тоді ж «снабдил ее библиотекою и різними манускриптами». Крім цього, він щорічно давав на академію 200 рублів і, очевидно, фінансував написання підручників з риторики та піітики, оскільки у них згадується його ім'я [4, 162].

Висока посада гетьмана не дозволяла говорити віршованими рядками про потаємне і наболіле відкрито. Однак поетичний талант, напевно, шукав реалізації. Як засвідчували сучасники І.Мазепи, він умів досить добре віршувати [2, 52]. До нашого часу дійшла його поезія «Дума гетьмана Мазепи», знайдена в московських архівах. Про авторство

«Думи» стало вперше відомо з доносу генерального судді В.Кочубея Петру І. Там, зокрема, в 32-й статті зазначається: «Дума Пана Гетьмана Мазепи, въ которой значное против державы великаго государя оказывает противление...Дума его или песня есть доводомъ непостоянства въ верности».

«Дума» І.Мазепи написана за типовим для того часу зразком віршованого публіцистичного твору, у якому головна увага приділяється висловленню своїх ідей, думок ритмічною мовою. У цьому виді творчості зображальні засоби, гіперболи, порівняння не затуманюють зміст. Вони прості, наближені до народнопісенного вираження бачення реалій доби [3, 86]. «Дума» образно передає дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII-XVIII ст.

*Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть,
Той на право, той на ліво,
А все братя, тото диво!
Не маи любви, не маи згоды
От Жовтои взявши Воды;
През незгоду всі пропали,
Сами себе зоевали.
Ей, братица, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!
...Я сам бідный не здолаю,
Хиба тяжко заволаю:
Ей, Панове Енералы,
Чому ж есте так оспали?
И вы, Панство Полковники,
Без жадной політики,
Озьмітєся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своей боли терніти!
Нуте врагов, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острых шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
И вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шабли маем права! [5, 79,80].*

На думку С.О.Павленка, авторство І.Мазепи підтверджується, зокрема, рядками:

*Ей, братица, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!*

Тобто, лише гетьман міг так звисока звертатись до наближених, нагадуючи їм, що корабель у морі управляється не масою людей, а «стирник сам керуєт», і йому тому «дано всеє знати»...Голос гетьмана угадується і в таких рядках:

*Я сам бідный не здолаю,
Хиба тяжко заволаю:
Ей, Панове Енералы,*

Чому ж есте так оспали? [3, 83-84].

Із змісту патріотичного твору постає перед нами образ передусім громадянина-керманіча, який стурбований недалекоглядністю підлеглих полковників, відсутністю у них державницького мислення [3, 84].

Головна ідея «Думи» – заклик до повстання проти поневолювачів, до єдності патріотичних сил в ім'я державності України. Щоб підвести до цієї актуальної думки, автор змальовує непривабливі реалії, у які потрапили українці з часів Хмельниччини: руїна на теренах Гетьманщини, панування трьох орієнтацій, постійні старшинські незгоди. Внаслідок останніх мати-батьківщина роз'єднана, розшматована, а її сини з огляду на різні обставини служать інтересам Польщі, Московії, Туреччини [3, 84].

Гетьман-поет формує нову ідеологію у забезпеченні кращого буття України «без жадної політики» у вибороненні їй волі, при цьому закликає наблизених набивати самопали, готувати гострі шаблі для здобуття державі самостійного статусу [3, 86].

Гіпотетично можна приписати І.Мазепі й вірш на падіння Івана Самойловича «Ей поповичу-гетьмане», який увів до свого літопису Самійло Величко, вказавши, що автором була людина, наближена до І.Самойловича, а з-між наближеного оточення гетьмана тільки І.Мазепа, здається, писав вірші. Окрім того, поезія написана тим-таки стилем, що й «Дума», та й мова має спільні елементи, хоч де в чому різняться.

*Ей, Іване, поповичу-гетьмане!
Чому так запустивсь у недбанья?
Ой був еси хорошим усім паном,
А потім протиставивсь усім станам...*

*Вже й ради теж тобі не стало треба,
Бо мислив начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди прирівнював ко змові,...*

*У людях Бог любов плекає, згоду –
Постать на уряд ти шукав нагоду,
І не хотів такого догледіти,
Щоби у світі дружно з кимось жити.*

*А в війську Запорозькому іздавна
Є рада сильна, котра ділом славна.
Всі люди в тебе за ніщо приймались,
В підніжки низились і потирались.*

*...А хто братів утискує і дручить,
Кінець собі нещасний заповучить.*

*Ой, доброго всі милують сердечно,
Він може вік проіснувать безпечно, ...*

*Як на творця постанеш ти, на Бога,
Гляди, спіткає і тебе тривога...*

*Ти закінчив, ох, тяжко і жорстоко,
А пам'ять має плинути широко.*

*Отож ніхто не зажирайся много,
Тоді кінця не матимеш лихого* [4, 60].

Скільки поетичних творів належить перу І.Мазепи – невідомо. Автор анонімною «Історією Русів» вважає, що «пісень, скомпонованих гетьманом з алегоричними висловами», було багато, і останнє проглядається «особливо з пісні, так званої «Чайки», що означає страдницьку і гноблену Малоросію» [4, 162].

«Чайку» вважають яскравим взірцем української барокової поезії XVII-XVIII ст. Чайка і чайченята – не просто традиційні фольклорні образи, а поетичне оформлення певної історичної ситуації, що окреслює долю України на роздоріжжі шляхів: із варягів – у греки, з Азії – у Європу.

Пісня привертала увагу багатьох фольклористів і композиторів. Її аранжували О.Аляб'єв («Голоса украинских песен, изданные Михаилом Максимовичем. Аранжировка А. Алябьева». М., 1861), А. Копіцінський («Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. Списані і переложені під музику Ант.Копіцінським. Перша сотня». К., 1861). Нею захоплювався М.Мусоргський, в записах якого її знайдено. Мелодія пісні лягла в основу романсу композитора «На Дніпрі» (1866, друга ред. 1879). До пісні зверталися українські письменники Дніпрова Чайка, Богдан Лепкий та інші [6, 25-26]. Популярності пісні сприяла й та обставина, що її авторство приписували різним історичним особам, зокрема Б.Хмельницькому (М.Цертелев, М.Максимович), П.Калнишевському (Д.Бантиш-Каменський), І.Мазепі (Г.Полетика). Однак ці здогади ніхто з дослідників не підтвердив достовірними аргументами [6, 26]. Безумовним залишається те, що пісня виникла в середовищі інтелігентних прошарків українського суспільства, що вона літературного походження, що, звільнившись у процесі свого побутування від книжних елементів, зазнавши певних змін, перейшла у фольклор як народна [6, 26].

Є кілька варіантів цього твору, записаного у пісенній збірник кінця XVII – початку XVIII ст. Дослідник Є.Пеленський вважає, що мазепинський текст є таким:

*Ой біда, біда
Чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі.
Киги! киги!
Злетівши вгору,
Прийшлось втопитись*

*Вв Чорному морю. Киги !
 Жито поспіло,
 Діло приспіло,
 Прийдуть женці жати,
 Діток забірати...
 Киги! киги!
 Ой, чайка в'ється,
 Крилами б'ється!
 Чого ж їй літати?
 Чого ж їй кричати?
 Киги! киги!
 Як їй не кричати,
 Як їй не літати?
 Дітки маленькі,
 Вона ж їм мати!..
 Киги! киги!
 Ой, діти, діти,
 Це вас подіти?
 Чи мені втопитись,
 Чи з горя убитись?
 Киги, киги! [4, 166,167].*

У трагічному образі чайки-матері постає Україна, дітей якої жінці-кримчани, поляки, московити винищують у безперервних війнах-жнивях. Цей ідейний мотив з огляду на автономію Гетьманщини у складі Московії був крамольним. Однак у формі багатозначного образу він мав шанс на поширення у народі без жодних наслідків для виконавців [4, 167].

Пісня багата не лише на текстові, а й на музичні варіанти. Це один з безперечних доказів її глибокого коріння у народній свідомості [6, 25].

У рукописному збірнику наказного гетьмана Павла Полуботка між документами 1710 р. знайдено написаний, як на той час чистою українською мовою, псалом, який дослідники приписують також Мазепі.

*Бідна моя головонька, я на світі сиротонька:
 Ні матусі, ні татуся, до кого ж я прихилюся?
 Прихилюся до Ісуса, то ж мні отець і матуся,
 То ж мні радість і утіха,
 Тим позбуду всего лиха...*

*Боже, дай нам любов мати, а ім'я Твоє хвалати,
 Доки ми на суді страшнім
 Узримо Твій світ прясний.
 Там нам, Боже, даруй бити,
 Лицем к лицю Тебе зріти [4, 167-168].*

У кінці 1708 р. померла мати гетьмана і, на думку С.Павленка, цей вірш під враженнями її похорону міг дійсно бути написаний І.Мазепою. Є.Пеленський знаходить чимало спільних моментів у цій псалмі і «Думі», інших творах [4, 168].

Поетичний доробок І.Мазепи, що дійшов до наших днів, кількісно незначний. Його поезія, в основному, ходила в рукописах або просто переказувалася. Оригінали знаходилися в автора

і, очевидно, весь архів згорів під час руйнування Батурина. І все ж він являє собою дорогий духовний скарб, який на зламі XVII-XVIII століть став значним набутком тодішньої літератури. Слово поета гетьмана-патріота, незважаючи на всілякі заборони, продовжувало жити у народі [4, 168].

Посилання

1. Апанович О. Гетьман Мазепа – будівничий української культури // Слово і час. – 1995 – № 3.
2. Чухліб Т.В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008.
3. Павленко С.О. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.
4. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
5. Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – К., 1992.
6. Погребенник Ф.П. Наша дума, наша пісня: Нарис-дослідження. – К., 1991.

*Павленко С.О.
 Журнал «Сіверянський літопис»,
 м. Чернігів*

ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ НА ДЗВОНІ «ГОЛУБ»

На дзвоні «Голуб», вилитому у 1699 році відомим глухівським майстром-людвисарем Карпом Йосиповичем Балашевичем, серед красивої барокової оздобы – зображення гетьмана І.Мазепи на повний зріст. Звичайно, металевий витвір має свою специфіку виражати дійсність. При великому бажанні авторів бути вірними натурі, все ж таки процес лиття міг внести певні корективи у їхній первісний задум.

Проте, як би там не було, робота К.Балашевича мала вдовольнити гетьмана не тільки величчю дзвона, його красою, але й вірністю образу зверхника України. Можливо, він вийшов дещо деформованим, однак впізнаним. На дзвоні бачимо І.Мазепу з вусами, бородою, у традиційному гетьманському вбранні. Гетьман тримає у правиці підняту булаву, немов демонструє силу своєї влади. Мистецтвознавець Б.Пилипенко, виявивши у 1927 р. Мазепин дзвін у Домницькому монастирі, детально його оглянув. Оскільки фотографічне зображення цієї пам'ятки, поширене у науковій літературі, дуже контрастне, нечітке, для нас важливі зауваги дослідника про подібність цього портрета зверхника України із рисунком із літопису С.Величка: «На обох виображеннях майже тотожний рух руки, спертої на бедро, погірдливо посаджена голова, продовгасте обличчя, тонкі вуса, підкреслений виступ губ та характерне довге підборіддя, вкрите борідкою. Ракурс